

Elżbieta Olzacka

Kulturowy wymiar zjawiska wojny – zakres badań i doniosłość

Artykuł ukazuje teoretyczną i praktyczną wagę badania kulturowego wymiaru zjawiska wojny. Przedstawia nie tylko historyczne przykłady ilustrujące wzajemne i złożone powiązania wojny i kultury, ale również zawiera propozycję odpowiedzi na pytanie – „jak te powiązania badać?” Autorka przygląda się koncepcjom już istniejącym (m.in. w ramach historii, politologii, nauk strategicznych czy rosyjskiej antropologii wojennej) i proponuje pojęcie „kultury wojennej”, rozumianej jako ta część kultury ogólnej, która odnosi się do zjawiska wojny. Jej podział na trzy obszary – materialny, organizacyjny oraz niematerialny – ułatwia nie tylko opis i analizę poszczególnych kultur wojennych w danych momentach historycznych, ale również porównanie ich między sobą. Interesująca wydaje się analiza powiązań kultury wojennej z szeroko pojętym środowiskiem naturalnym i geopolitycznym oraz funkcjonującym w jego ramach politycznym, ekonomicznym, społecznym i kulturowym otoczeniem oraz badanie jak przystosowuje się ona do zmian w tych obszarach. Analiza kulturowego wymiaru zjawiska wojny ma też znaczenie praktyczne. Ułatwia bowiem zrozumienie historycznej oraz współczesnej rzeczywistości, którą w znacznym stopniu, kształtują wojenne działania.

Article presents a theoretical and practical importance of the study of cultural dimension of the phenomenon of war. It presents not only the historical examples of mutual and complex connections between war and culture, but also proposes an answer to the question – “how to study these connections?” The author examines existing concepts (including history, political science, strategic science or Russian anthropology of war) and proposes the concept of “culture war”, understood as that part of general culture, which refers to the phenomenon of war. Its division into three areas – material, organizational and non-material – helps not only the description and analysis of the various war cultures in historical times, but also to comparison them with each other. The analysis of the connections between war culture and wider environmental and geopolitical surrounding and political, economic, social and cultural environment, as well as the study of its adaptation to changes in these areas, is also interesting. Study of the cultural dimension of war phenomenon also has practical significance. It facilitates understanding of the historical and contemporary reality, which to a large extent, is shaped by warfares.

Gdy latem 1798 roku, złożona głównie z nowoczesnej piechoty liniowej armia Napoleona wylądowała w Egipcie, głównodowodzący konnych wojsk mameluckich Murad Bej zawyrokował: „Moi słudzy wystarczą, by ich rozbić. To arbuzy, które trzeba ściąć” (Rogacki, 1999, 57). Opinię tę potwierdziły pierwsze obserwacje dowódcy zwiadowczego mameluckiego oddziału – żołnierze Napoleona, wyczerpani morderczym marszem przez pustnię przypominali raczej źle odzianych niewolników, nie zaś niebezpiecznego przeciwnika. Od czasów średniowiecznej wyprawy Ludwika Świętego żadna armia europejska nie walczyła w Egipcie, stąd niezrozumienie ogromnej przemiany, jaką od XIII wieku przeszła zachodnia kultura wojenna. Muraj Bej, wezwawszy weneckiego konsula, aby ten przybliżył mu obraz Europejczyków, oświadczył mu: „Czego pan chcesz, abyśmy obawiali się ludzi, którzy u nas prowadzą kawiarnie? Jeśli by nawet przyplłynęło ich sto tysięcy, wystarczy, że wyślę przeciw nim oddział uczniów mameluckich, a poucinają oni Francuzom łby ostrzami swych strzemion” (tamże, 61). To jak bardzo się mylił, pokazały szybko

starcia obu armii. Zakończyły się one całkowitą klęską mameluckiej jazdy, która brawurowo szarżowała na francuskie działa i muszkiety wedle odwiecznej zasady furusijja[1]. Przewaga technologiczna i doskonała organizacja napoleońskich wojsk starła konnicę beja na proch w słynnej bitwie pod piramidami.

Jednak przykład mameluków jest istotny nie tylko przez fakt, że w wyjątkowo jaskrawy sposób uwidacznia znaczenie technicznej przewagi nad przeciwnikiem. Dużo ciekawsze jest przyjrzenie się źródłom militarnego „zacofania” tych formacji, które przecież już na początku XVI wieku poniosły pierwszą klęskę w zmaganiach ze zbrojnymi w broń palną Osmanami. Mamelukowie uparcie szarżowali na działa w tradycyjnym szyku półksiężycy i mimo kolejnych niepowodzeń przez wieki obstawali przy swej sztuce wojennej, aż do ich ostatecznej klęski z rąk Napoleona. O ich wyborze środków walki decydowała bowiem w pierwszej kolejności kultura, biorąca górę nad logiką polityki i działań militarnych. Mamelucy wierzyli, a było to przekonanie poparte doświadczeniem, „że broń sieczna, zwłaszcza w zręcznych rękach, może dorównać broni palnej, a nawet ją przewyższyć” (Keegan, 1998, 50). Gardzili prochem, gdyż, jak określił to jeden z mameluckich dowódców, Kurtbej: „Muszkietem nawet kobieta może zadać śmierć wielu mężom” (za: Keegan, 1998, 49). Mamelucy pragnęli stawić czoło współczesności z wysokości końskiego siodła, zaopatrzeni w tradycyjną broń ich ojców, osobistą brawurę, waleczność i całkowitą pogardę śmierci. Do samego końca główną determinantą prowadzonych przez nich działań zbrojnych pozostała tradycja.

Przykład ten pokazuje nam, że sposób myślenia o wojnie, idee i opinie panujące na jej temat mogą determinować sposoby prowadzenia działań wojennych, w podobnym, a niekiedy nawet większym stopniu co względy praktyczne, technologia i efektywność działań. Kultura, przenikająca wszystkie dziedziny ludzkiego życia, wpływa także na zjawisko wojny, które nigdy w historii ludzkich konfliktów nie było przecież tylko wyładowaniem się zwierzęcych, agresywnych instynktów. Wojna, będąc jednym z najbrutalniejszych i najbardziej destrukcyjnych z działań człowieka, nie jest jednak pozbawiona swojej kultury, nawet jeśli to pojęcie zawężymy do symbolicznej sfery ludzkiej działalności. Obudowana jest przecież siatką idei, wierzeń, zwyczajów, obrzędów, zasad, wartości, norm, które łącznie z materialnymi przedmiotami, technologią, umożliwiającymi prowadzenie wojennych działań oraz z ich organizacją (poczynając od poziomu pola bitwy, czyli tzw. taktyki, przez poziom instytucji stworzonej po to, by wojny prowadzić, czyli wojska, aż po organizację całego społeczeństwa, gotowego do realizacji działań wojennych) tworzy całą sferę specyficznej, wojennej kultury, której charakterystykę i znaczenie przedstawię w tym artykule.

Na pierwszy rzut oka połączenie pojęć „wojna” i „kultura” wydaje się niestosowne, a nawet sprzeczne. Pierwsze kojarzy się nam przecież z przemocą, zabijaniem, chaosem, moralnym i społecznym złem, drugie zaś z kreatywnym tworzeniem, porządkiem, pięknem i dobrem. Nie przeszkadzało to twórcom kultury wszystkich epok wykorzystywać wojnę jako jednego z wiodących motywów sztuki, również tej zwanej wysoką. O wojnie napisano niezliczoną ilość powieści, opowiadań, wierszy, poematów, oper, oratoriów, symfonii i pieśni; na jej temat stworzono tysiące malarskich płócien, rzeźb, pomników i obelisków. Wszystkie one powstały, aby uczcić wielkich i wybitnych dowódców wojskowych, oddać hołd męstwu i bohaterstwu poległych na polu bitwy znanych i nieznanym żołnierzy. Dziś również wojna pozostaje chętnie wykorzystywanym przez kulturę motywem – o wojennych wydarzeniach pisze się książki, sztuki, kręci filmy, tworzy programy telewizyjne czy gry komputerowe. Niezwykłą popularność w ostatnich latach zyskały wielkie wydarzenia popularyzujące historyczne wojenne zwycięstwa – rekonstrukcje najsławniejszych bitew i oblężeń.

Wojna od starożytności stanowiła przedmiot nie tylko sztuki, ale też nauki. Nad zasadami jej prowadzenia, ale także nad samą jej istotą zastanawiał się szereg wybitnych myślicieli, wojskowych dowódców, przywódców politycznych, strategów filozofów, historyków, prawników, a w wiekach późniejszych, politologów, socjologów, antropologów, psychologów, ekonomistów. Aby doskonalić wojenne rzemiosło, od stuleci powstają specjalne wojskowe akademie. Co więcej, wojna sama wydaje się być sztuką, której prowadzenie wymaga niezwykłych umiejętności, talentów, a nawet iskry geniuszu. Imiona wybitnych generałów i dowódców, takich jak Aleksander Macedoński, Cezar, Napoleon czy Aleksander Suworow są otaczane szacunkiem i czcią przez narody, które zawdzięczają im wielkie zwycięstwa.

Z wojną związana jest cała sfera wyobrażeń i praktyk kulturowych, obejmujących nie tylko tradycje, wierzenia, obrzędy, rytuały, obyczaje, prawa, język związany z grupą wojskowych, ale również cały zespół podobnych wyobrażeń i praktyk właściwy wszystkim członkom społeczeństwa. Rzadko kiedy wojenna działalność jest sprowadzana do zabijania i bycia zabijanym na rozkaz. Francuski badacz wojen średniowiecza, Philippe Contamine, podkreślił, że „... prawie nigdy nie chciano, nie odczuwano ani nie sądzono, aby wojna była jedynie nieograniczoną przemocą, dziką i żywiołową” (1999, 269). Wojna, od zamierzczłych czasów, zdaje się być jedną z najważniejszych form przemocy usprawiedliwionej, legalnej, usankcjonowanej prawem, tradycją lub innymi społecznie ważnymi powodami. Zabijanie w czasie wojny jest czymś jakościowo różnym od morderstwa w czasie pokoju. Decydują o tym zarówno czynniki legitymizacji społecznej, prawnej, jak i religijnej. Zjawisko wojny, niezależnie od kontekstu historycznego czy geograficznego, zawsze łatwo ulegało sakralizacji, tak, że wojenne działania na ziemi ocierały się o wymiar boski. Wojnę, jak tłumaczy Contamine, spowija skomplikowany kulturowy aparat pojęciowy, wywodzący się z obyczajów, prawa, moralności i religii. Do sfery kultury związanej z prowadzeniem wojen zaliczyć możemy również specyficzne formy organizowania się ludzi, które zapewnić mają powodzenie w wojennym rzemiosle, a także szereg przedmiotów materialnych związanych z prowadzeniem wojen (niektóre z nich, z racji swojego mistrzowskiego, artystycznego wykonania i wartości historycznej zaliczyć możemy nie tylko do kultury materialnej, ale i do tzw. „kultury wysokiej”).

„Jednym słowem – jak pisze francuski historyk – wojna jest zjawiskiem kulturowym. Pojęcia, jakie na jej temat panują w danej epoce czy społeczeństwie, wpływają w sposób bardziej lub mniej widoczny na jej pojawianie się, przebieg i prowadzenie” (Contamine, 1999, 269). O przykłady tego typu powiązań nietrudno w wielotysięcznej historii ludzkich wojen. To pewne trwałe i ukształtowane przez dziesięciolecia wzory myślenia o armii i sposobie prowadzenia wojen sprawiły, że w obliczu najazdu barbarzyńskich konnych wojsk armia rzymska nie potrafiła i nie chciała się zmodernizować (por. Quigley, 1979, 103). To tkwiąca w samym sercu struktury społecznej XVI-wiecznej Rosji zasada miastniczestwawydatnie wpływała na sposób funkcjonowania wojska i prowadzenia wojen w Rosji (zob. Stevens 2010). W końcu, to pewne ideologiczne czy religijne wyobrażenia wpływały na wprowadzanie nowinek i udoskonaleń technologicznych w sferę uzbrojenia i wyposażenia żołnierzy (np. opór Kościoła i arystokracji przed wprowadzeniem kuszy [Howard, 2007, 20; Keegan, 1998, 324]), czy nawet organizacji wojsk na polu bitwy (np. szyk muzułmańskich wojsk w kształcie półksiężyca [Keegan, 1998, 50]).

I odwrotnie, konieczność prowadzenia wojen i ciągłego udoskonalania wojennego rzemiosła wpływały na sferę kultury. Potrzeba obrony chrześcijańskiej społeczności przed wrogimi najazdami w średniowiecznej Europie, wpłynęła na rozwój koncepcji wojny sprawiedliwej, która uzasadniała

użycie siły i zwalniała z moralnej odpowiedzialności za czynione zło. Z kolei tzw. „rewolucja prochowa”, związana z rozpowszechnieniem zastosowania prochu strzelniczego i broni palnej, wprowadziła głębokie zmiany nie tylko w sferze uzbrojenia, ale także organizacji wojska (szyki, nowe oddziały z hierarchiczną strukturą dowodzenia) i społeczeństwa (spadek znaczenia niezależnej szlachty, zwiększenie wielkości armii a co za tym idzie – udziału społeczeństwa w działaniach militarnych), aż po całkowitą zmianę postrzegania zjawiska wojny i jej roli w życiu społeczeństw (proces „demokratyzacji chwały”).

O tego typu powiązania nie trudno również w historii współczesnych wojen. Wynalazek i użycie w 1945 roku bomby atomowej miało bezpośredni wpływ nie tylko na wojenne prawodawstwo[2] i doktrynę[3], ale także szerzej – na postrzeganie zjawiska wojny i jego roli w życiu ludzkich społeczeństw. W drugiej połowie XX wieku zniknęły głosy usprawiedliwiające i chwälące wojnę (m.in. z koncepcji wojny sprawiedliwej wycofała się myśl katolicka), popularność traciły interpretacje naturalistyczne, traktujące wojnę jako zjawisko nie do wykorzenia z ludzkiej rzeczywistości społecznej. Wysiłki myślicieli skupiły się na wypracowaniu koncepcji trwałego pokoju (m.in. Bertrand Russell czy Karl Jaspers). W obliczu zagłady ludzkości wojnę zaczęto postrzegać jako zjawisko czysto kulturowe, które można wyeliminować świadomym wysiłkiem społeczeństw[4]. Strach przed wojną nuklearną zaznaczył się wyraźnie w kulturze masowej[5], co z pewnością przyczyniło się do spadku poziomu akceptowania wojny jako środka do rozwiązywania konfliktów między państwami. Coraz silniejsza cywilna kontrola nad armią i coraz większy przymus liczenia się elit politycznych z opinią publiczną sprawiają, że tradycyjne wojny symetryczne wypierane są przez tzw. „wojny informatyczne” (por. Castells, 2010, 479; Kaldor 2009; Münkler 2004). Opiswane przez Heidi i Alvina Tofflerów (2006) wojny trzeciej fali zależą w coraz większym stopniu od czynników niematerialnych – wiedzy, informacji, kultury i wartości. Na prowadzenie wojen wpływ mają nie tylko zmiany gospodarowania, ale również głębokie zmiany społeczne i kulturowe, np. mediatyzacja wszystkich dziedzin współczesnego życia (patrz: Heisbourg 1998). Jak zauważa badacz zjawiska nowych wojen Herfried Münkler: „Media nie służą już relacjonowaniu wydarzeń – mimo woli stały się jedną ze stron, biorących udział w wojnie” (2004, 117). Symboliczne znaczenie miało wycofanie wojsk amerykańskich z Somalii w 1993 roku po opublikowaniu zdjęcia zwłok amerykańskiego żołnierza, wleczonych ulicami Mogadiszu. Ten nowy element kultury z powodzeniem wykorzystują ugrupowania terrorystyczne, sięgające za pomocą mediów panikę wśród zachodnich społeczeństw demokratycznych i pośrednio wpływając na decyzje polityczne elit. Z kolei nowy sposób wojowania, tzw. wojny błyskawiczne (instant wars) przy użyciu małych, wyspecjalizowanych armii zawodowych sprawiają, że wojna znika z cyklu życiowego większości ludzi w społeczeństwach zachodnich, co odbija się również na kulturze, m.in. zmienia kulturę męskości (Castells, 2010, 479). Nowoczesna technologia, m.in. użycie bezzałogowych samolotów zmienia również postrzeganie tradycyjnych etycznych problemów, co wpływa na tzw. etykę wojny (patrz: Mayer 2009).

W tym momencie możemy zadać sobie pytanie – w jaki sposób badać powiązania wojny z kulturą, ich wzajemne wpływy i oddziaływania? W jaki sposób uchwycić wpływ kultury na prowadzenie wojen, a także odwrotnie – wpływ prowadzonych wojen na kultury poszczególnych społeczeństw? I wreszcie, jak systematycznie opisać i zbadać ten specyficzny system kulturowy, który wytworzył się w ciągu tysiąca lat obecności wojen w społecznej rzeczywistości i który wpływa zwrotnie nie tylko na sposoby wypowiedzenia, prowadzenia i kończenia wojen, ale również na sposoby jej postrzegania i rozumienia w czasach pokoju?

Odpowiedzi na te pytania pojawiają się w koncepcjach badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Związki wojny z kulturą analizowane są w ramach historii[6], nauk strategicznych (Bădălan 2005; Cassidy 2003; Dunivin 1997; Siegl 2008), ale przede wszystkim – antropologii, która od samych początków swojego istnienia chętnie poruszała problematykę wojny[7]. Subdyscyplinarna specjalizacja, nazwana antropologią wojny (anthropology of war), zajmuje się refleksją „nad naturą zależności łączących różne kategorie wojen z wzorami kultury i formami życia społecznego” (Posern-Zieliński, 2006, 7). Sztandarowym przykładem są analizy Ruth Benedict (1999), która w drugim rozdziale swojej słynnej książki „Chryzantema i miecz” („Japończycy na wojnie”) wiąże sposoby prowadzenia wojen, a także sposoby myślenia o zjawisku wojny w konkretnej społeczności z określonym wzorem kultury. Choć klasycznym obszarem refleksji antropologii wojny są dociekania nad tzw. „wojną pierwotną”, przeciwstawianą wojnom toczonym w ramach „społeczeństw cywilizowanych” (por. Haas, 1990) antropologowie szukają i bardziej ogólnych koncepcji łączących wojnę z kulturą, czego przykładem może być chociażby esej wybitnego antropologa kultury Rogera Cailloisa (1995), w którym przyrównuje wojnę toczoną w społeczeństwach nowożytnych do tradycyjnego święta społeczeństw pierwotnych. Uwagę przykuwają również pomysły rozwijane za naszą wschodnią granicą. Koncepcja wojennej antropologii zaproponowana przez Władimira Bażukowa (2007a; 2007b; 2008) oraz pojęcie wojennej kultury („военная культура”), używane nie tylko w naukowych analizach (Grebienkow, 2008; Graczew, Grebienkow, 2006; Romanowa, 2008), ale i publicystycznym dyskursie, stały się ważną inspiracją dla moich dociekań badawczych.

W artykule chciałam zaproponować pojęcie kultury wojennej, które zakreśla problematykę badawczą kulturowego wymiaru zjawiska wojny. Kulturę wojenną rozumiem jako tę część kultury ogólnej (globalnej), która odnosi się do zjawiska wojny, obejmując zarówno praktyczne zagadnienia jej przygotowania i prowadzenia, wzory myślenia i teoretycznej refleksji na jej temat oraz symbolicznego jej wyrazu. Bazując na szerokim pojęciu kultury[8], obejmuje ona wszystkie obszary świata człowieka, związane z prowadzeniem wojen i ich postrzeganiem, wspólne dla całego społeczeństwa. W jej skład wchodzi tak niejednorodne elementy, jak przedmioty materialne, technologia, sposoby zachowań, zwyczaje, poglądy, wierzenia, obrzędy, wiedza, symbole, organizacja społeczna. Opis i analizę tego wydzielonego fragmentu rzeczywistości ułatwi podział kultury wojennej na trzy obszary: materialny, organizacyjny i niematerialny[9]. Podział ten umożliwi również uchwycenie dynamiki tego zjawiska, zbadanie wzajemnych wpływów między jego elementami, prowadzących do zmian.

Do materialnej sfery kultury wojennej zaliczymy te przedmioty, które ludzie tworzą i wykorzystują, aby prowadzić wojny, a więc przede wszystkim broń, wyposażenie walczącego, sprzęt i technologie wojskowe, systemy obronne, takie jak fortyfikacje oraz infrastrukturę. Przy czym znaczenia nie gra charakter i stopień rozwoju tych narzędzi, ale ich instrumentalna funkcja – są one używane w walce zbrojnej jednej grupy społecznej przeciwko drugiej, a więc ich głównym zadaniem jest atak i obrona. Fizyczna forma tych przedmiotów jest ściśle podporządkowana ich podstawowej funkcji, jednak często nie ogranicza się do niej, czego przykładem mogą być piękne zdobienia broni i ozdobne elementy wyposażenia walczących.

Obszar kultury organizacyjnej w kulturze wojennej obejmuje sposoby organizowania się, niezbędne do tego, aby przygotować i prowadzić działania wojenne. Możemy tu wyróżnić trzy poziomy. Najniższy obejmuje organizację ludzi bezpośrednio na polu bitwy, w czasie prowadzonych działań wojennych, czym zajmuje się wydzielona część sztuki wojennej, zwana taktyką. Do jej głównych zadań należy, m.in. określenie roli rodzajów wojsk i zasad ich użycia w walce;

opracowanie taktycznych form organizacyjnych poszczególnych rodzajów wojsk; opracowanie zasad i organizacja w praktyce dowodzenia wojskami w walce (Rotmistrz, 1967, 30). Poziom  rodkowy to organizacja grupy, biorącej bezpośredni udział w działaniach wojennych, a więc instytucji wojska. Istotne są tutaj zwłazcza takie kwestie, jak podział organizacyjny, sposoby dowodzenia, normy i regulaminy regulujące zachowania żołnierzy nie tylko na polu bitwy, ale i w czasach pokoju. W końcu, najwyższy poziom obejmuje organizacj  całego społeczeństwa, związaną z przygotowaniem do wojny i jej prowadzeniem. Znajd  się tu takie elementy jak skł d społeczny sił zbrojnych, stopień zmilitaryzowania społeczeństwa, stopień izolacji między instytucj  wojska a reszt  społeczeństwa czy też problem sprawowania kontroli nad t  instytucj . Co istotne, tak rozumiana kultura organizacyjna funkcjonuje nie tylko w momencie bezpośrednio poprzedzającym konflikt i w czasie jego trwania. Także w czasach pokoju w społeczeństwach tkwi organizacyjny wojenny potencjał: posiadają one w różnym stopniu rozwiniętą wojskową organizacj , pozostającą w stanie bojowej gotowości i wpłuwaj c , w mniejszym bądź większym stopniu na polityczne życie kraju; rozwijają, w postaci strategii i sztuki wojennej, potencjalne sposoby organizacji działań wojennych.

Trzeci – niematerialny – obszar kultury wojennej obejmuje całokształt idei, przekona , wyobrażeń i wartości, w ktor ch odzwierciedla się stosunek społeczeństwa do wojny, wzory jego społecznego postrzegania i rozumienia. Wyra zaj  się one, m.in. w wojennej ideologii, która jednoczy społeczeństwo w obliczu wspólnego niebezpieczeństwa i nadaje sens wojennej działalności, moralnych ideałach społeczeństwa, okre slaj cych w imie  jakich wartości warto prowadzi  wojny i umiera , wierzeniach i mitach związanych z wojną, pogł dach i wzorach myślenia o wojnie i o sposobach jej prowadzenia, utrwalonych w doktrynach wojennych i społecznej świadomości. Zaliczymy tu również wiedz  o wojnie (zarówno refleksj  filozoficzną, jak i naukową), specyficzne praktyki kulturowe związane z wojenną działalnością (z ktor mi mamy do czynienia nie tylko w stanie wojny, ale również w czasach pokoju), zbiór norm dotyczących prowadzenia wojny i zachowania się walczących, a także całą rozległą sfer  wojennej symboliki i artystycznej działalności poświęconej wojennym tematom. Ten niematerialny obszar, choć odnosi się szeroko do całego społeczeństwa, specyficznie jaskrawo przejawia się w ramach wojska, instytucji stworzonej i utrzymywanej wla nie po, by prowadzi  wojny, a więc niejako skupionej na tym zjawisku. Wyobrażenia na temat wojny i stosunek do niej panujące wśród wojskowych, a wyra zaj ce się w misji wojska, żołnierskich normach, wartościach i sposobach postępowania, języku, wierzeniach i praktykach kulturowych wewnątrz armii są niezwykle istotnym czynnikiem wpłuwaj cym na prowadzenie wojen.

Niezwykle istotną cech  kultury wojennej jest fakt, że poszczególne jej obszary nie pozostają w izolacji, lecz wręcz przeciwnie – łączą je rozległe wiązki połączeń i wzajemnych oddziaływa . Od rodzajów używanej broni i sprzętu zale  są sposoby organizowania się jednostek wojskowych, ale możliwa jest również zale no  odwrotna: od tego, jakie jednostki wojskowe są w danym społeczeństwie politycznie i społecznie uprzywilejowane zależeć może dominującą forma uzbrojenia. Nowe rodzaje coraz bardziej efektywnej broni z pewnością wpłuwaj  na wyobrażenia o wojnie, jednocześnie normy i wartości obowiązujące w społeczności mogą hamowa  wprowadzenie nowinek technologicznych. Przykłady takich obustronnych powi za  można oczywiście mno y .

Często również trudno o ściśle przyporządkowanie konkretnego elementu kulturowego do jednego tylko z obszarów, np nale ce do materialnej kultury broń i zbroja częstokroć pełni  również funkcje symboliczne, niosąc wiadomo  o zajmowanym stanowisku, pozycji społecznej i miejscu w

wojskowej hierarchii. Podobnie chorągwie wojskowe zaliczyć możemy zarówno do sfery materialnej, organizacyjnej, jak i symbolicznej. Obszarów tych nie możemy traktować jako ścisłych, wzajemnie rozłącznych, „przestrzennych” rozgraniczeń. Są to rozróżnienia analityczne, mające ułatwić systematyczne badanie i opis tak rozległego i zróżnicowanego zagadnienia, jakim jest kulturowy wymiar zjawiska wojny.

Wprowadzając pojęcie wojennej kultury należy zdać sobie sprawę, że w nauce funkcjonują już pojęcia, takie jak kultura polityczna, kultura strategiczna czy kultura bezpieczeństwa, w których obszar zainteresowania wchodzi bez wątplenia zagadnienia, o których pisałam powyżej. Nie mamy więc do czynienia z pojęciową próżnią, która domaga się wypełnienia. Możemy zatem zadać pytanie o celowość tworzenia nowego pojęcia i podjęcia wysiłku badawczego w tym kierunku. Zanim postaram się odpowiedzieć na to pytanie, przyjrzyjmy się, jakie kulturowe aspekty zjawiska wojny są uwzględniane i badane za pomocą istniejących już w nauce pojęć oraz jak te pojęcia wzajemnie się o siebie zająbiają.

Wojna i polityka idą ze sobą w parze w koncepcjach wielu badaczy, poczynając od słynnego dzieła O wojnie pruskiego generała Carla von Clausewitza (2006). Mimo iż nierozzerwalność związków wojny i polityki jest ostatnimi latami kwestionowana przez niektórych badaczy [10], wydają się one oczywiste. Siła militarna od wieków pozostaje „podstawowym czynnikiem polityki zagranicznej państw, ważnym składnikiem rzeczywistości międzynarodowej. Podobnie jak w przeszłości, jest nadal nie tylko instrumentem polityki bezpieczeństwa, lecz również instrumentem realizacji interesów wybiegających daleko poza sferę bezpieczeństwa, instrumentem kształtowania struktury porządku międzynarodowego” (Kuźniar, 2005, 7). Przemoc stosowana przez państwo, staje się narzędziem realizowania jego celów politycznych, zarówno w obrębie polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. W dziedzinie stosunków międzynarodowych, zdaniem Raymonda Arona (1995), jedność realizuje się poprzez dialektykę strategii i dyplomacji, żołnierza i ambasadora. Z tych względów, pojęcie „kultury politycznej” [11] wiąże się naturalnie z zagadnieniami użycia siły zbrojnej, obronności, postrzegania zagrożeń i bezpieczeństwa narodowego. Typ kultury politycznej [12] z pewnością ma wpływ na formowanie celów politycznych, związanych z użyciem przemocy. Wyznacza także możliwości i zakres jej użycia. Wśród zachodnich politologów popularny jest na przykład pogląd, że rozwinięte demokracje nie walczą ze sobą; są mniej niż reżimy totalitarne i autorytarne wojownicze, skłonne do konfliktów, za to bardziej chętne do kompromisu i działań mediacyjnych [13]. Kultura polityczna pomaga również w uchwyceniu wartości i zasad elit politycznych, odpowiedzialnych za prowadzenie wojen.

Pomostem, który łączy politykę z użyciem siły jest, zgodnie z określeniem Collina S. Gray’a, strategia (2002, 92). Rozwijana początkowo wyłącznie w ramach akademii wojskowych i nie wykraczająca poza sprawy organizacji wojska, przygotowania do bitwy i jej prowadzenia, w drugiej połowie XX wieku trafiła na uczelnie cywilne. Studia strategiczne stały się częścią nauk politycznych. Różnicę między klasycznie rozumianą strategią a studiami strategicznymi przedstawił Lawrence Freedman: „Zadaniem analizy strategicznej nie jest tylko badanie dostępnych środków militarnych oraz koncepcji, które rządzą ich użyciem, lecz również przyglądanie się politycznym celom, którym, jak się oczekuje, mają one służyć” (za: Kuźniar, 2005, 12). Obok strategii wojennych czy też wojskowych pojawiają się więc strategie polityczne posługujące się siłą militarną.

Narzędziem badania specyficznych stylów uprawiania strategii stało się pojęcie „kultury strategicznej”. Punktem wyjścia do jego stworzenia było „dość naturalne założenie o istnieniu związku między szeroko rozumianą kulturą danego narodu/społeczeństwa a jego strategią; inaczej mówiąc, o wpływie kultury na zachowania i decyzje strategiczne” (Kuźniar, 2005, 186). Alastair I. Johnston w pracy *Thinking about Strategic Culture* (1995) zaproponował definicję tego pojęcia, składającą się z dwóch części. „Pierwsza, szersza, obejmuje podstawowe założenia odnoszące się do struktury środowiska strategicznego, roli wojny w życiu społecznym, w tym międzynarodowym (konieczność czy aberracja?), natury zagrożeń i źródeł ich pochodzenia, adekwatności siły militarnej do tych zagrożeń oraz warunków jej używania. Powyższe kwestie są dyskutowane i rozstrzygane w szerszych ramach instytucjonalnych, jakie stanowi państwo. Druga, węższa część pojęcia kultury strategicznej dotyczy szczebla operacyjnego, czyli sposobu posługiwania się siłą wojskową w realnym konflikcie zbrojnym” (za: Kuźniar, 2005, 187; por. Malinowski, 2003). Zdaniem Romana Kuźniara, kultura strategiczna nie tylko dostarcza idei i norm dla strategów i polityków, stawiających przed strategami konkretne cele i zadania, ale stanowi swoiste „okulary”, przez które następuje ogląd i ocena sytuacji międzynarodowej. To ona warunkuje zdolność mobilizacji zasobów narodowych dla celów wyznaczanych przez strategię i to w jej ramach dokonuje się selekcja opcji strategicznych które pojawiają się z własnej inicjatywy lub są odpowiedzią na wyzwania zewnętrzne (2005, 189).

Rozpatrywana w szerokim kontekście kultura strategiczna stanowi bardzo istotne odniesienie do pojęcia kultury wojennej. W obszarze zainteresowania tej ostatniej z pewnością znajdą się elementy charakterystyczne nie tylko dla strategii w jej klasycznym ujęciu, co właśnie dla kultury strategicznej, rozumianej w kontekście strategii politycznych. Takie zagadnienia jak zbiorowe przekonania dotyczące wizji państwa, jego misji i miejsca w porządku międzynarodowym, roli i wizji polityki zagranicznej są ważne dla zrozumienia przyczyn i charakteru toczonych przez państwo wojen.

W pewien sposób zjawiska wojny dotyka również stosunkowo nowy obszar zainteresowania specjalistów – kultura bezpieczeństwa. Określa ona stosunek ludzi do zagrożeń i bezpieczeństwa, jak są one rozumiane i jakie z tym łączą się zasady i wartości (por. Pidgeon, 1991). Kultura bezpieczeństwa wyjaśnia, w jaki sposób myśli się o bezpieczeństwie i je odczuwa, określa również sposoby jego osiągania (Cieślarczyk, 2006, 210). Co istotne, nie chodzi tu wyłącznie o bezpieczeństwo militarne, ale również ekonomiczne, ekologiczne, zdrowotne czy polityczne. W węższym ujęciu, kultura bezpieczeństwa pokrywa się w pewnym stopniu z obszarem kultury strategicznej. Zdaniem K. Malinowskiego odnosi się ona do „sfery przekonań podzielanych przez społeczeństwo oraz elity polityczne odnoszących się do polityki bezpieczeństwa, a więc miejsca danego państwa w systemie międzynarodowym, w węższym sensie do politycznych aspektów użycia siły militarnej” (Malinowski 2003, 16).

Jak widzimy, w pewnym stopniu kulturowy wymiar zjawiska wojny jest analizowany w ramach dobrze zakorzenionych w nauce pojęć – kultury politycznej, strategicznej oraz kultury bezpieczeństwa. Żadne jednak z tych pojęć nie skupia się wyłącznie na wojnie oraz nie oferuje pełnego wglądu w kulturę tego zjawiska. Niedosyt w tej kwestii pozostawia również koncepcja „military culture”, ciasno powiązana z instytucją wojska (Bădălan, 2005; Siegl, 2008), bądź z wyznaczaniem i realizacją strategicznych celów (Cassidy, 2003; Ermarth, 2006).

Zaproponowane przeze mnie pojęcie kultury wojennej obejmuje całość kulturowych zagadnień związanych z prowadzeniem działań wojennych i ich społecznym odbiorem. Dlatego może stać się użytecznym narzędziem analizy tego obszaru kultury ogólnej, która w różnych aspektach dotyka zjawiska wojny. Rozpatrywane jako statyczny układ, powiązanie elementów, które determinują prowadzenie i postrzeganie wojny, umożliwi systematyczny opis kultury wojennej w danym momencie historycznym. Dużo bardziej obiecująca wydaje się jednak analiza kultury wojennej jako procesu. Przypatrując się jej powiązaniom z szeroko pojętym środowiskiem naturalnym i geopolitycznym oraz funkcjonującym w jego ramach politycznym, ekonomicznym, społecznym oraz kulturowym otoczeniem możemy śledzić, jak reaguje ona na zmiany w tych obszarach, jak przystosowuje się do zmieniającej się rzeczywistości. Jednocześnie, zaobserwować możemy zmiany w obrębie samej wojennej kultury – wzajemne wpływy między trzema jej sferami, dynamiczne dostosowywanie się do siebie materialnych, niematerialnych i organizacyjnych elementów kultury. W końcu zaś, uchwycić możemy zwrotny wpływ tej kultury na jej środowisko i otoczenie.

Jest to o tyle istotne, że aby zrozumieć wiele konkretnych bitew, kampanii i wojen nie wystarczy znajomość zagadnień uzbrojenia, taktyki i strategii, kwestii praktycznego i racjonalnego wykorzystania sił zbrojnych, kryterium efektywności prowadzonych działań wojennych. Kultura ma, często niedoceniany, wpływ na przebieg wojen, co szczególnie jasno pokazują sytuacje, gdy naprzeciwko siebie stają nie tylko dwie wrogie armie, ale również dwa odrębne sposoby wojowania, osadzone w odmiennych kulturach wojennych.

Mogło się o tym przekonać rycerstwo francuskie, które w bitwie pod Crecy w 1346 roku „nie bacząc na straszny los poprzedników (...) kolejno ruszały do szarży, ginąc z rąk plebejskich łuczników i nożowników. (...) Rycerze (...), wręcz ślepo, (choć nieustraszenie), popychani przez towarzyszy znajdujących się bardziej z tyłu, ruszali stale do ataku, pomni swoich ideałów i głodni chwały. Nim udało im się ją zdobyć, kosły ich angielskie strzały – jednak na miejsce poległych, wprost pod groty pchali się już nowi zbrojni” (Nowak-Kreyer, 2003, 38). Francuskie rycerstwo, „zapatrzone w heroiczne ideały i żyjące marzeniami o indywidualnej, bitewnej chwale, a przez to niezdiscyplinowane i trudne do pokierowania” (tamże, 5) uległo nielicznym, za to znakomicie wyszkolonym angielskim piechurom. Uznanie wyższości piechoty nad jazdą feudalną utrudniały właśnie względy kulturowe. Rycerze przez wieki dominowali w średniowiecznej Europie, nie tylko w wymiarze technologicznym i wojskowym. Ich supremacja wiązała się również z bazą materialną, polityczną władzą, wysokim statusem społecznym, ideologią rycerstwa i rozwijaną wokół niej kulturą symboliczną. Wprowadzenie kuszy, a następnie działa i pistoletu spowodowały zaciekle opór feudalnej arystokracji „nie dlatego, iż były nieludzkie w działaniu, lecz niejako zdegradowały wojnę, oddając szlachetnie urodzonego rycerza na łaskę i niełaskę ludzi pospolitych i nisko urodzonych” (Howard, 2007, 20). Francuzi, wierni swojej kulturze wojennej, jeszcze wielokrotnie „rzucali swoją ciężką jazdę przeciw angielskim łucznikom i niemal zawsze kończyło się to dla nich w ten sam sposób” (Leśniewski, 2006). Schodzące z areny dziejów rycerstwo mogło się przekonać, że za zaniedbania w dziedzinie modernizacji kultury wojennej płaci się niezwykle wysoką cenę.

W tym momencie dotykamy kolejnej, niezwykle istotnej kwestii. Kultura wojenna, obejmująca kwestie prowadzenia działań wojennych, ale również rozumienia zjawiska wojny, jego społecznego odbioru zawsze znajdowała się w obrębie zainteresowania elit wojskowych i politycznych, w których gestii znajdowało się organizowanie wojen. Stale pojawiają się również próby świadomego i celowego wpływania na nią. Postępująca od XVI wieku w Europie etatyzacja wojen sprawiła, że państwo zyskiwało coraz większą kontrolę – także nad kulturą wojenną. Świadczyć o tym mogą

dążenia do unifikacji nie tylko w dziedzinie uzbrojenia, wyposażenia i organizacji wojska, ale nawet w takich kwestiach jak żołnierska fryzura czy muzyka. Podczas gdy jeszcze w XVI wieku uważano, że walczący mogą samodzielnie dobierać sobie stroje, gdyż to wzmacnia ich oddanie, ochotę, a nawet radość z podejmowanej walki, w XVIII wieku od żołnierza „nie oczekiwano radości, ale dyscypliny i skrupulatnego spełnienia obowiązku” (Keegan, 1998, 335). Stąd mundury, które podkreślały stosunek podległości i umacniały wojskową hierarchię.

Kultura bywała również silną determinantą podejmowanych w historii prób dostosowania rodzimych kultur wojennych do kultury wojennej silniejszego przeciwnika. Niejednokrotnie okazywało się, że kopiowanie obcej sztuki prowadzenia wojny musi za sobą pociągnąć wprowadzenie wielorakich zmian. Przekonały się o tym społeczeństwa, którym przyszło stawić czoła europejskiej machinie wojennej. Jak słusznie zauważył Geoffrey Parker: „Samo kopiowanie uzbrojenia zebranego z pola walki nie ma wiele mogło się zdać. By reforma była skuteczna należało przyjąć całą strukturę społeczno-gospodarczą, z której wyrastała zachodnia innowacyjność i szybkość reagowania” (2008, 21). Bardzo ciekawie problem ten pokazuje analiza Andrzeja Flisa, który zestawia ze sobą dwa kraje Dalekiego Wschodu – Chiny i Japonię – które na skutek kontaktu ze światem europejskim, by przetrwać, musiały podjąć próby modernizacji. Podczas gdy elity pierwszego z nich postawiły na „program <<samoumocnienia>> (tzu cz’iang) mający połączyć technikę Zachodu z odbudową tradycyjnych wartości chińskich” (2006, 31) i wzbraniały się przed przyjęciem zachodniej kultury, „japońscy przywódcy trafnie uznali, że do budowy nowoczesnej potęgi militarnej konieczny jest nie tylko nowoczesny przemysł, ale także zachodnie prawo i system edukacji, zachodnie metody zarządzania państwem i organizacji produkcji” (tamże, 30). Na skutek tego Japonia była w stanie zbudować w Azji imperium na wzór europejskich systemów kolonialnych.

Również współcześnie podmioty polityczne i wojskowe, odpowiedzialne za wypowiedanie i prowadzenie wojen, dostrzegają potrzebę takiego ukierunkowania kultury wojennej, jaka odpowiadałaby ich interesom. Co istotne, rzecz nie dotyczy jedynie kwestii kultury materialnej i organizacyjnej – stałego udoskonalania uzbrojenia i wyposażenia żołnierzy, opracowywania coraz bardziej adekwatnej do nowych wyzwań i możliwości technologicznych taktyki i organizacji armii, profesjonalizacji wojska, ale również kultury mentalnej. Stąd zainteresowanie kwestią modernizacji sił zbrojnych, także w wymiarze kultury wojskowej i lepszego dostosowania jej do konfliktów XX wieku (Dunivin, 1994; Carafano, 2003; Ulmer i in., 2000). Uwagę przykuwa również problem odpowiedniej socjalizacji młodego pokolenia – kształtowania wojenno-patriotycznej świadomości, wpływ na wyobrażenia na temat wojny i armii, co sprzyja przygotowaniu młodzieży do obrony swojej ojczyzny i ofiarnej służby w siłach zbrojnych. Świadczyć o tym może przygotowane w ramach „Operation: Military Kids” opracowanie Exploring Military Culture, z którego amerykańskie dzieci mogą dowiedzieć się nie tylko, jakimi cechami powinien odznaczać się amerykański żołnierz, jaka jest misja oraz styl życia armii, ale także, jak przenosić te wartości i zachowania do codziennego, rodzinnego życia. Na podobne zagadnienia zwracają uwagę rosyjskie artykuły poświęcone problemowi wojennej kultury (Bażukow, 2007c; Grebienkow, 2009a; 2009b; Jermoczenko, 2008).

I w końcu, dostrzegana od starożytności kwestia potrzeby badania kultury wojennej rzeczywistych, bądź potencjalnych przeciwników i wykorzystywania tej wiedzy w strategicznym planowaniu i ewentualnych działaniach wojennych. Począwszy od traktatu Sun-Tzu, który zalecał zbieranie szczegółowej informacji o przeciwnikach, gdyż „kto zna wroga i zna siebie, temu nic nie grozi,

choćby w stu bitwach” (Sun Tzu, Sun Pin, 2004, 72), wywiad wojskowy dostarczający wiadomości nie tylko o planach i wojskach przeciwnika, ale również o ogólnej kulturze, w której wyrósł, zawsze był w cenie. O tym, że kwestie te nie straciły na ważności świadczy chociażby ostatnia dyskusja, która przetoczyła się w Stanach Zjednoczonych, po tym, jak wyszło na jaw, że armia amerykańska zatrudnia antropologów, świetnie rozeznanych w społecznych i kulturowych realiach walk w Iraku i Afganistanie i wykorzystuje ich wiedzę podczas działań militarnych (Dżurak, 2010; Rohde, 2007) .

W powyższym artykule pragnęłam ukazać teoretyczną i praktyczną wagę badania kulturowej otoczki zjawiska wojny. Zadanie to z pewnością ułatwi zaproponowane przeze mnie pojęcie kultury wojennej, które obejmuje całokształt ludzkich wytworów związanych z prowadzeniem i postrzeganiem zjawiska wojny. Podział kultury wojennej na trzy obszary, materialny, niematerialny i organizacyjny ułatwi analizę procesu zmiany w owej kulturze i śledzenie dynamicznego dostosowywania się elementów tej kultury do środowiska naturalnego oraz politycznego, ekonomicznego, społecznego i kulturowego otoczenia. Umożliwi nie tylko opis poszczególnych kultur wojennych w danych momentach historycznych, ale również porównanie ich między sobą, badanie wzajemnych wpływów oraz tych odróżniających je cech, które stanowią o ich specyfice.

Bibliografia:

1. Aron, Raymond; 1995, Pokój i wojna między narodami, przeł. A. Mielczarek, Warszawa: Centrum im. Adama Smitha.
2. Bădălan, Eugen; 2005, The Military Culture and The Strategic Art; w: Strategic Impact No. 3/2005, ss. 5-9.
3. Balcerowicz, Bolesław; 2003, Wojny współczesne. Wojny przyszłe; w: Myśl wojskowa, nr 5, ss. 131-139.
4. Bażukow, Władimir, Iwanowicz; 2007a, Эвристические возможности антропологического подхода к исследованию военной культуры, Moskwa: MAKS Press.
5. Bażukow, Władimir, Iwanowicz; 2007b, Методологические проблемы военной антропологии; w: Вопросы культурологии nr 5, ss. 24-27.
6. Bażukow, Władimir, Iwanowicz; 2007c, Военная культура и национальная безопасность; w: Вестник Военного университета, nr 2, ss. 94-99.
7. Bażukow, Władimir, Iwanowicz; 2008, Военная антропология: объект, предмет, направления, методология; w: Вестник Военного университета, nr 3, ss. 37-45.
8. Benedict, Ruth; 1999, Chryzantema i miecz. Wzory kultury japońskiej, przeł. E. Klekot, Warszawa: PIW.
9. Caillois, Roger; 1995, Wojna i sacrum; w: tenże, Człowiek i sacrum, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.

10. Cassidy, Robert, M.; 2003, *Russia in Afghanistan and Chechnya: Military Strategic Culture and the Paradoxes of Asymmetric Conflict*, Carlisle: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College.
11. Carafano, James, Jay; 2003, *Post-Conflict and Culture: Changing America's Military for 21st Century Missions*; w: *Heritage Lectures*, nr 810, dostępne na: <http://www.heritage.org> (dostęp 21.06.2011).
12. Castells, Manuel; 2010, *Społeczeństwo sieci*, przeł. M. Marody i in., Warszawa: PWN.
13. Cebul, Krzysztof; Zenderowski Radosław; 2006, *Wstęp do nauki o polityce, państwie i prawie*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
14. Cieślarczyk, Marian; 2006, *Kultura bezpieczeństwa i obronności*, Siedlce: Akademia Podlaska.
15. Chmaj, Marek; Żmigrodzki, Marek; 1996, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.
16. Clausewitz, Carl von; 2006, *O wojnie*, tłum. A. Ciechowicz, L. Koc, Kraków: Mireki.
17. Contamine, Philippe; 1999, *Wojna w średniowieczu*, tłum. M. Czajka, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wolumen, Dom Wydawniczy Bellona.
18. Dobrowolski, Kazimierz; 1967, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław.
19. Dunivin, Karen, O.; 1997, *A Military Culture. A Paradigm Shift?*; w: *Maxwell Paper No. 10*, Alabama: Air War College, Maxwell Air Force Base.
20. Dunivin, Karen, O.; 1994, *Military Culture: Change and Continuity*; w: *Armed Forces and Society* 20, no. 4, ss. 531-547.
21. Dżurak, Ewa; 2010, *Antropolog z karabinem na ramieniu*, dostępne na: <http://opcit.pl/teksty/antropolog-z-karabinem-na-ramieniu72/> (dostęp 21.06.2011).
22. Ermarth, Fritz, W.; 2006, *Russia's Strategic Culture: Past, Present, and... in transition?*, SAIC Reports.
23. Flis, Andrzej; 2006, *Niezamierzone konsekwencje działań makrospołecznych. Paradoxy westernizacji Dalekiego Wschodu*; w: *tenże (red.), Stawanie się społeczeństwa*, Kraków: Universitas.
24. Grebienkow, Walerij, Nikołajewicz; 2008, *Феноменологический подход к военной культуре общества и ее нравственные основания*; w: *Вестник ВГУ*, nr 3, ss. 268-273.
25. Grebienkow, Walerij, Nikołajewicz; 2009a, *Рациональность в контексте формирования диалога военной культуры и религии*; w: *Вестник Башкирского университета*, t. 14, nr 2, ss. 564-568.

26. Grebienkow, Walerij, Nikołajewicz; 2009b, Региональные аспекты военной культуры и некоторые характеристики образа военной службы в сознании молодых россиян; w: Вестник Башкирского университета, t. 14, nr 3, ss. 933-937.
27. Graczew, Wasilij, Dmitrijewicz; Grebienkow, Walerij, Nikołajewicz; 2006, Особенности языка военной культуры; w: Волгоград: Известия ВГПУ, nr 2 (15), ss. 24-29.
28. Gray, Colin, S.; 2002, Strategy for Chaos. Revolutions in Military Affairs and the Evidence of History, London: Frank Class.
29. Haas, Jonathan; 1990, The Anthropology of War, Chicago: Field Museum of Natural History.
30. Heisbourg, Francois; 1998, Wojny, przeł. K. Bober, Warszawa: Prószyński i S-ka.
31. Howard, Michael; 2007, Wojna w dziejach Europy, tłum. T. Rybowski, Wrocław Warszawa Kraków: Ossolineum.
32. Jermoczenko, Siergiej, Nikołajewicz; 2008, Патриотизм как базовая ценность российской воинской культуры; w: Вестник Томского ГУ, nr 314, ss. 65-67.
33. Keegan, John; 1998, Historia wojen, tłum. G. Woźniak, Warszawa: Książka i Wiedza.
34. Kaldor, Mary; 2009, Globalizacja, państwo i wojna, w: Piotr Sztompka, Marek Kucia, Socjologia. Lektury, Kraków: Znak.
35. Kłoskowska, Antonina; 1981, Socjologia kultury, Warszawa: PWN.
36. Kuźniar, Roman; 2005, Polityka i siła, Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
37. Kroeber, Alfred, Louis; 1973, Kultura rzeczywistości i kultura wartości; w: tenże, Istota kultury, przeł. P. Sztompka, Warszawa: PWN.
38. Leśniewski, Sławomir; 2006, Pożegnanie z rycerstwem; w: Polityka, nr 34 (2568), ss. 29-33.
39. Malinowski, Bronisław; 1981, Kultura, tłum. A. Waligórski; w: Andrzej K. Paluch, Malinowski, Warszawa: Wiedza Powszechna.
40. Malinowski, Krzysztof (red.); 2003, Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech, Poznań: Instytut Zachodni.
41. Mayer, Jane; 2009, The Predator War; w: The New Yorker, dostępne na: http://www.newyorker.com/reporting/2009/10/26/091026fa_fact_mayer (dostęp: 21.06.2011).
42. Münkler, Herfried; 2004, Wojny naszych czasów, przeł. K. Matuszek, Kraków: Wydawnictwo WAM.

43. Nobis, Adam; 2006, Zmiana kulturowa: między historią i ewolucją, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
44. Nowak-Kreyer, Maciej; 2003, Crecy 1346, Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
45. Parker, Geoffrey; 2008, Zachodnia sztuka prowadzenia wojny; w: tenże (red.), Historia sztuki wojennej. Od starożytności do czasów współczesnych, tłum. E. Marczak, Warszawa: Książka i Wiedza.
46. Pidgeon, Nick, F.; 1991, Safety Culture and Risk Management in Organizations, w: Journal of Cross-Cultural Psychology, 22, ss. 129-141.
47. Posern-Zieliński, Aleksander; 2006, Słowo wstępne; w: Tarzycjusz Buliński, Mariusz Kairski (wybór i opracowanie), Sny, trofea, geny i zmarli. „Wojna” w społecznościach przedpaństwowych na przykładzie Amazonii, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, ss. 5-9.
48. Rogacki, Tomasz; 1999, Egipt 1798-1801, Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
49. Rohde, David; 2007, Army Enlists Anthropology in War Zones; w: The New York Times, dostępne na: <http://www.nytimes.com/2007/10/05/world/asia/05afghan.html> (dostęp: 21.06.2011).
50. Romanowa, Jekaterina, N.; 2008, Военная культура и ее основные характеристики; w: Вестник СамГУ, nr 1 (60), ss. 213-218;
51. Rotmistrz, Paweł Aleksiejewicz (red.); 1967, Historia sztuki wojennej do roku 1939, tłum. E. Bagieński, Warszawa: Wydawnictwo MON.
52. Toffler, Alvin; Toffler, Heidi; 2006, „Wojna i antywojna, tłum. B. I. L. Budreccy, Warszawa: Wydawnictwo Kurpisz S.A.
53. Siegl, Michael, B.; 2008, Military culture and transformation, w: Joint Force Quarterly, issue 49, ss. 103-106.
54. Stevens, Carol, B.; 2010, Rosyjskie wojny 1460-1730. Narodziny mocarstwa, tłum. K. Jackiewicz, Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
55. Sun Tzu, Sun Pin; 2004, Sztuka wojny, Gliwice: Helion.
56. Sztompka, Piotr; 2002, Socjologia. Analiza społeczeństwa, Kraków: Znak.
57. Świniarski, Janusz; 2000, O zasadach, regułach i dyrektywach sztuki wojennej; w: Michał Krauze, Bogdan M. Szulc (red.), Sztuka wojenna. Konteksty teoretyczne i praktyczne, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

58. Ulmer, Walter, F. i in.; 2000, *American Military Culture in the Twenty-First Century: A Report of the CSIS International Security*, Washington, D.C.: Center for Strategic and International Studies.

59. Quigley, Carroll; 1979, *The Evolution of Civilizations*, Indianapolis: Liberty Fund.

60. Weart, Spencer, R.; 2001, *Bez wojny: Dlaczego państwa demokratyczne nie walczą ze sobą?*, tłum. L. Stawowy, Warszawa:Wyd. Politeja.

Biogram

Elżbieta Olzacka jest magistrem socjologii, ukończonej w 2007 roku w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz doktorantką w Katedrze Porównawczych Studiów Cywilizacji na tymże uniwersytecie. Interesują ją problemy z zakresu socjologii i antropologii wojny, szczególnie zaś związki wojny z kulturą.

[1] Furusijja to arabska sztuka rycerska i wojenna; obejmuje ćwiczenia i gry rycerskie mające na celu doskonalenie jazdy konnej i waleczności.

[2] Karta Narodów Zjednoczonych z 1945 roku nie tylko zakazuje używania siły w stosunkach międzynarodowych, ale także groźenia jej użyciem (patrz: Art. 4 ust. 1 Karty NZ).

[3] Przykładem może być chociażby wypracowana po drugiej wojnie światowej teoria wojny jądrowej czy teoria globalnej wojny nuklearnej (por. Świniarski, 2000, 70).

[4] Przekonanie o niebiologicznym pochodzeniu ludzkiej agresji, a więc i przyczynach wojen doprowadziła międzynarodową grupę dwudziestu wybitnych naukowców do podpisania w maju 1986 roku w Sewilli deklaracji, wzorowanej na Deklaracji UNESCO w sprawie ras i przesądów rasowych. Deklaracja ta ostro potępiła tezę o naturalnej skłonności człowieka do przemocy. Za deklaracją z Sewilli opowiada się wiele autorytetów, m.in. przyjęło ją Amerykańskie Stowarzyszenie Antropologiczne.

[5] Czego przykładem mogą być powieść Nevila Shute „Ostatni brzeg” z 1957 i nakręcony na jej podstawie w 2000 film o tym samym tytule czy powieść „Deus Irae” Phillipa K. Dicka i Rogera Zelaznego z 1976 roku. Wyrazem lęku przed nuklearną zagładą były też filmy z serii Mad Max, „Nazajutrz” czy „Doktor Strangelove lub jak przestałem się martwić i pokochałem bombę” Stanleya Kubricka.

[6] Wymienić tu możemy chociażby dzieło cytowanego już P. Contamine bądź J. Keegana, który w swojej pracy *Historia wojen* dowodzi, że wojna jest zjawiskiem kulturowym, w którym wyraża się kultura danego społeczeństwa i to właśnie kultura ma największy wpływ na rozwój i sposoby prowadzenia wojen.

[7] Czego przykładem może być chociażby szkic Bronisława Malinowskiego „Śmiertelny problemat” z 1946 roku.

[8] Chcąc w sposób pełny i wyczerpujący poruszyć zagadnienie kulturowego wymiaru zjawiska wojny, powinniśmy odwołać się do szerokiego pojęcia kultury. W tym wypadku nie ograniczamy się do rozumienia kultury jako systemu wartości, wiedzy czy znaków, lecz traktujemy ją jako całość obejmującą wszystkie obszary świata człowieka, złożoną z licznych i niejednorodnych elementów. Zwięzłym przykładem takiej definicji może być zaproponowana przez Roberta Bierstedta: „kultura to wszystko co ludzie czynią, myślą i posiadają jako członkowie społeczności” (za: Sztompka, 2002, 233; zob. też: Kroeber, 1973, 374; Malinowski, 1981, 133-134; Nobis, 2006, 26).

[9] Podział taki jest umocowany w tradycji socjologicznej i antropologicznej, podobnie dzielili kulturę m.in. Alfred L. Kroeber (1973) – kultura rzeczywistości, kultura społeczna i kultura wartości; Kazimierz Dobrowolski (1967) – kultura materialna, kultura społeczna, kultura niematerialna czy Antonina Kłoskowska (1981) – kultura bytu, kultura społeczna i kultura symboliczna.

[10] Przykładem może być zdanie wyrażone przez Johna Keegana w jego *Historii wojen*(1998). Także Bolesław Balcerowicz zauważa: „Formułę wojny jako czynu politycznie motywowanego uważa się coraz powszechniej za zbyt wąską. Kontrowersje definicyjne dotyczą celowości i celu wojen. Są one naturalnym następstwem wąskoeuropejskiego, oświeceniowego traktowania wojny jako zracjonalizowanej metody osiągania celów. To podejście wyraźnie ogranicza perspektywę, pozostawia poza marginesem <<sens>> wojen innych kręgów kulturowych, a nawet wojen europejskich czasów np. Średniowiecza” (2003, 134).

[11] Mimo braku jednoznacznej definicji można przyjąć, że kultura polityczna to całokształt wartości, norm i reguł zachowania, utrwalony w świadomości podmiotów biorących udział w działaniach politycznych. Ta wiedza, systemy wartości, normy i wzorce zachowań leżą u podstaw działania uczestników życia politycznego (Chmaj, Żmigrodzki, 1996).

[12] Politolodzy G. Almond i S. Verba wyodrębniają trzy typy kultury politycznej: a) parafialna/zaściankowa, b) poddańcza, c) uczestnicząca (por. Cebul, Zenderowski, 2006, 73-75).

[13] Przykładem może być dzieło Spencera R. Wearta: *Bez wojny. Dlaczego państwa demokratyczne nie walczą ze sobą?* (2001).